

Κώστας Γαγανάκης - Νικολέττα Γιαντσή-Μελετιάδη
 Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου
 Μαρία Παπαθανασίου - Κώστας Ράπτης
 (επιστημονική επιμέλεια)

ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΣΕ ΚΡΙΣΗ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

Γλωσσική επιμέλεια Νίκος Θεοδωρόπουλος

Με αφετηρία μια σειρά εισηγήσεων στο ομότιτλο διεθνές συνέδριο που διεξήχθη στην Αθήνα το 2017, τα είκοσι πέντε κείμενα του ανά χείρας τόμου εξετάζουν όψεις της ιστορίας διαφόρων ευρωπαϊκών πόλεων, αντιμετώπων με κάθε είδους κρίσεις, σε διάστημα περίπου εννέα αιώνων, από τον Μεσαίωνα μέχρι τη σύγχρονη περίοδο. Όπως σημειώνεται στην εισαγωγή, πόλεις στη Γαλλία και στην Ιταλία (κατά κύριο λόγο), αλλά και στις Κάτω Χώρες, στη Βρετανία, στην Ισπανία, στην Αυστρία (παλαιά και νέα), στην ελληνοβενετική Ανατολή και στην Ελλάδα προβάλλουν ανάγλυφα μέσα από τις σελίδες — πόλεις που ταλανίζονται από πολιτικές, θεσμικές και θρησκευτικές διαμάχες, εξεγέρσεις, επαναστάσεις, παγκόσμιους πολέμους, επιδημίες, λιμούς, αθρόες και αιφνίδιες μετακινήσεις πληθυσμών, ανεπαρκείς τεχνικές υποδομές. Είναι πόλεις σε κρίση. Οι μελέτες του τόμου αποτελούν ένα σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση της ανάδειξης της κρίσης ως χρήσιμης αναλυτικής κατηγορίας για την έρευνα της ιστορίας του αστικού φαινομένου.

Συνεργασίες: Κώστας Γαγανάκης, Νικολέττα Γιαντσή-Μελετιάδη, Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, Μαρία Παπαθανασίου, Κώστας Ράπτης. — Μανόλης Αρκολάκης, Χαράλαμπος Γάσπαρης, Δημήτρης Γιαννακόπουλος, Ανδρονίκη Διαλέτη, Λουκία Ευθυμίου, Νίκος Καραπιδάκης, Ανδρέας Κοφινάκης, Έλλη Λεμονίδου, Ξένα Μαρίνου, Χάρης Μελετιάδης, Θεοδότης Νικολαΐδης, Αλεξία-Σοφία Παπαζαφειροπούλου, Γιώργος Πλακωτός, Γιάννης Σμαρνάκης, Αθηνά Συριάτου, Ελένη Τούντα, Ιάσωνας Χανδρινός, Λουκία Χασιώτης. — Denis Crouzet, Sylvain Gougenheim, Philippe Neli-doff, Annemarie Steidl.

Εικόνες εξωφύλλου: σύνθεση από τους πίνακες François Dubois, *Η σφαγή του Αγίου Βαρθολομαίου* (περ. 1572-1584), Περιφερειακό Μουσείο Καλών Τεχνών της Λωζάννης· Ιερώνυμος Μπος, *Ο κήπος των επίγειων απολαύσεων* (περ. 1490-1510) (λεπτομέρεια του τριπτύχου), Μουσείο Πράδο, Μαδρίτη· η περιοχή Eilbek στο Αμβούργο μετά τον βομβαρδισμό της πόλης από τις συμμαχικές δυνάμεις στις 27/28 Ιουλίου 1943, αεροφωτογραφία του επίσημου φωτογράφου της RAF J. Dowd, φωτογραφία CL 3400 από τις Συλλογές του Αυτοκρατορικού Πολεμικού Μουσείου (Imperial War Museums, IWM).

ΕΘΝΙΚΟ
 ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
 ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
 Πανεπιστημίου 30
 GR 10679 Αθήνα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΗΡΩΔΟΤΟΣ
 Μαντζάρου 9
 GR 10672 Αθήνα

ISBN 978-960-485-424-0

9 789604 854240

ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΣΕ ΚΡΙΣΗ
 ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ
 ΝΙΚΟΛΕΤΤΑ ΓΙΑΝΤΣΗ-ΜΕΛΕΤΙΑΔΗ
 ΜΑΡΙΑ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ
 ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ
 ΚΩΣΤΑΣ ΡΑΠΤΗΣ
 (επιστημονική επιμέλεια)

ΕΘΝΙΚΟ
 ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
 ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΗΡΩΔΟΤΟΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ | ΕΚΠΑ
 Ε ΚΔΟΣΕΙΣ ΗΡΩΔΟΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2022

Τα αστικά κέντρα των βενετικών αποικιών του ελληνικού χώρου (13ος-14ος αι.): Πόλεις σε συνεχή κρίση

Το 1252, μια ομάδα βενετών πολιτών στάλθηκε από τη Βενετία στην Κρήτη για να κατακτήσουν το διαμέρισμα των Χανίων, τη σημερινή δηλαδή περιοχή του ομώνυμου νομού, να λάβουν γη ως φέουδο και να εγκατασταθούν εκεί. Στη συμφωνία που υπέγραψε ο δόγης μαζί τους ορίζεται ότι θα φρόντιζαν είτε να ανασυγκροτήσουν το ήδη υπάρχον οικιστικό συγκρότημα είτε να «κτίσουν» μια νέα πόλη εκεί κοντά, γεγονός που σημαίνει ότι το παλαιό αστικό κέντρο βρισκόταν μάλλον σε παρακμή. Σε κάθε περίπτωση όμως οι αρχές καθόρισαν και τα βασικά στοιχεία που έπρεπε να διαθέτει αυτή η πόλη: τείχη, πλατεία, κεντρική οδό, δημόσια κτίρια, εκκλησίες και κατοικίες. Οι βενετοί άποικοι προτίμησαν τελικά να εγκατασταθούν και να ανασυγκροτήσουν την παλαιά πόλη, φιλοδοξώντας όμως στην πραγματικότητα να αναδείξουν μια νέα¹. Πενήντα χρόνια αργότερα, το 1302, οι φεουδάρχες του διαμερίσματος των Χανίων σε πρεσβεία τους στη Βενετία εξέθεταν ότι η πόλη τους είναι σχεδόν άδεια από κατοίκους, ότι το λιμάνι βρίσκεται σε κακή κατάσταση και κρίνεται ανεπαρκές, και ότι η οικονομική ζωή στην πόλη δεν διαθέτει καμιά ζωντάνια. Για την αντιμετώπιση της κρίσης οι φεουδάρχες πρότειναν συγκεκριμένα μέτρα, τα οποία η Βενετία σε σημαντικό βαθμό αποδέχτηκε².

Έναν αιώνα και πλέον αργότερα, το 1416, οι βενετικές μητροπολιτικές αρχές σε σχετικό έγγραφο τους για μια άλλη

1. Για τον αποικισμό της πόλης των Χανίων και το «ξανακτίσιμο» της πόλης βλ. Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Chanee. 1314-1396*, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, σ. 15-16, 75-88.

2. Σπυρίδων Μ. Θεοτόκης, *Θεσπίσματα της βενετικής Γερουσίας. 1281-1385* (Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας Β1), Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1936, σ. 13-16.

Ευρωπαϊκές πόλεις σε κρίση

πόλη της Κρήτης σημείωναν ότι «αφού η περιοχή του Ρεθύμνου έχει φτάσει σε πολύ καλό σημείο ανάπτυξης και κατοικείται από καλούς και ικανούς πολίτες, ο τόπος θα αναπτυχθεί ακόμη περισσότερο, αν επισκευαστεί το λιμάνι, έτσι ώστε να μπορεί να φιλοξενεί με ασφάλεια και να συντηρεί σκάφη»³. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1423 σε ανάλογο έγγραφο σημειωνόταν για την ίδια πόλη ότι «με τη βοήθεια του Θεού ο τόπος μας, το Ρέθυμνο, βρίσκεται σε εξαιρετική κατάσταση και κάθε μέρα πάει από το καλό στο καλύτερο»⁴.

Οι παραπάνω μαρτυρίες αφορούν δύο πόλεις, οι οποίες, όταν οι Βενετοί κατέλαβαν την Κρήτη κατά το πρώτο μισό του 13ου αιώνα, βρίσκονταν ως παλαιά αστικά κέντρα σε μεγάλη παρακμή, αλλά οι νέες πολιτικές συγκυρίες τούς έδωσαν μια νέα ευκαιρία. Οι τελευταίες αυτές μαρτυρίες, των αρχών του 15ου αιώνα, απέχουν χρονικά από την κατάκτηση του Χάνδακα, το 1206-1209, όπως και της Μεθώνης και της Κορώνης, το 1209, λίγο περισσότερο από δύο αιώνες: πρόκειται ακριβώς για την περίοδο κατά τη διάρκεια της οποίας οι πόλεις των βενετικών αποικιών της εποχής ανασυγκροτήθηκαν και αναπτύχθηκαν. Ποια ήταν όμως η πορεία των πόλεων αυτών εκείνη την περίοδο; Ακολούθησαν μια σταθερή και απρόσκοπτη ανοδική πορεία ή αντιμετώπισαν γενικευμένες κρίσεις – ή και συγκυριακά προβλήματα που ανέκοψαν ή δυσκόλεψαν την πορεία αυτή; Οι κρίσεις που έπληξαν τις πόλεις αυτές επέφεραν καθοριστικές αλλαγές;

3. Σύμφωνα με την απόφαση της βενετικής Γερουσίας, *cum locus Rettimi sit reductus in bono culmine et fulcitus bonis et sufficientibus civibus, dictus locus melius augetur, si portus esset aptatus pro conservatione navigiorum*. Βλ. Hippolyte Noiret, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485*, Thorin & fils, Παρίσι 1892, σ. 252. Για την πόλη του Ρεθύμνου κατά τους πρώτους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας βλ. Χαράλαμπος Γάσπαρης, «Το διαμέρισμα και η πόλη του Ρεθύμνου (13ος-15ος αι.). Ιστορικό σχεδιάσμα», στο Χ. Μαλτέζου – Α. Παπαδάκη (επιμ.), *Της Βενετίας το Ρέθυμνο, Πρακτικά Συμποσίου. Ρέθυμνο 1-2 Νοεμβρίου 2002*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας – Γ.Α.Κ. / Αρχαία Ν. Ρεθύμνης – Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνης – Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, Βενετία 2003, σ. 35-60.

4. Σύμφωνα με την απόφαση της βενετικής Γερουσίας, *cum per Dei gratiam locus noster Rethimi pervenerit ad optimam conditionem, et de bono in melius dietim perventurus est*. Βλ. H. Noiret, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète, ό.π.*, σ. 299.

Τα αστικά κέντρα των βενετικών αποικιών

Μια πρώτη γενική αποτίμηση της ιστορίας των πέντε αστικών κέντρων των βενετικών αποικιών, δηλαδή του Χάνδακα, των Χανίων, του Ρεθύμνου, της Μεθώνης και της Κορώνης, κατά τον 13ο και 14ο αιώνα, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για πόλεις νέες ή, καλύτερα, για πόλεις «ξανά» – και για τον λόγο αυτό ευάλωτες στις κρίσεις. Ο 13ος αιώνας υπήρξε για αυτές αιώνας συγκρότησης ή ανασυγκρότησης, και τα κατά καιρούς σοβαρά προβλήματα που προέκυπταν είχαν ειδικό χαρακτήρα και ήταν μάλλον δομικά, όπως για παράδειγμα το ζωτικό για την ανάπτυξη ζήτημα της συντήρησης ή της ενίσχυσης του λιμανιού ή των τειχών, η σοβαρή έλλειψη κατοικιών για τους φεουδάρχες που έπρεπε να μένουν υποχρεωτικά στις πόλεις κ.ά. Τον επόμενο 14ο αιώνα οι ίδιες πόλεις, σε πορεία πλέον ανάπτυξης, συνέχιζαν να αντιμετωπίζουν όχι μόνο ειδικά τοπικά προβλήματα κάθε τύπου, αλλά και γενικευμένες κρίσεις που έπλητταν ταυτόχρονα μεγάλες ζώνες της ανατολικής Μεσογείου ή και γενικότερα της Ευρώπης. Αξίζει ωστόσο να τονιστεί ότι στην αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των κρίσεων του 14ου αιώνα στις ίδιες πάντα πόλεις συνέβαλε σημαντικά και μια θεσμική αλλαγή κατά την πρώτη δεκαετία του αιώνα. Επρόκειτο για τη διευρυμένη διοικητική αποκέντρωση σε καθεμιά από τις πόλεις αυτές με τη θεσμοθέτηση του ρέκτορα στα Χανιά και στο Ρέθυμνο, και ενός ξεχωριστού καστελάνου για καθεμιά από τις δύο πελοποννησιακές πόλεις, τη Μεθώνη και την Κορώνη δηλαδή⁵. Θα μπορούσε ταυτόχρονα να υποστηριχθεί κανείς ακόμη ότι ήταν οι κρίσεις και τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι πόλεις αυτές που επιτάχυναν τη θεσμική αυτή αλλαγή.

Οι κρίσεις που έπληξαν τις παραπάνω πόλεις κατά τη διάρκεια των αιώνων που εξετάζουμε ήταν πολλές, διαφορετικής έντασης και όχι πάντα ταυτόχρονες για όλες, και

5. Για τη διοίκηση των τριών πόλεων της Κρήτης (Χανιά, Ρέθυμνο, Σητεία), εκτός της πρωτεύουσας, και των διαμερισμάτων τους, καθώς και για τη θεσμοθέτηση του ρέκτορα στις αρχές του 14ου αιώνα βλ. X. Γάσπαρης, *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Chanee*, ό.π., σ. 56-70. Για τους καστελάνους της Μεθώνης και Κορώνης βλ. Christine Hodgetts, *The Colonies of Coron and Modon under Venetian Administration. 1204-1400*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of London, 1984, σ. 48.

Ευρωπαϊκές πόλεις σε κρίση

οι αιτίες τους ποικίλες. Τα έγγραφα των βενετικών αρχών περιέχουν κατά εποχές χαρακτηριστικές αναφορές στις δυσκολίες, στα σοβαρά προβλήματα ή εντέλει στις κρίσεις είτε όλων των αποικιών, είτε κάποιας από αυτές, είτε ακόμη μιας πόλης τους. Ανάλογα με τις αιτίες των κρίσεων, οι εκφράσεις για αυτές ποικίλλουν: «μεγάλη θνησιμότητα», «μεγάλη φτώχεια», «κατάσταση ασφυξίας», «ένδεια και δύσκολη κατάσταση», «μεγάλη ανάγκη και φτώχεια», ενώ ειδικά για την Κρήτη του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα «γενικευμένος πόλεμος ανάμεσα στους Λατίνους και τους Έλληνες», εννοώντας βέβαια τις επαναστάσεις των ντόπιων γαιοκτημόνων⁶.

Στην πορεία προς τη σταθεροποίηση και την ανάπτυξη κατά τη διάρκεια του 13ου –και εν μέρει κατά τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα–, οι σημαντικότερες κρίσεις των πόλεων αυτών αφορούσαν το δημογραφικό και τις υποδομές. Οι Βενετοί κατά την άφιξή τους στον χώρο αυτό βρήκαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, παλαιούς αστικούς οικισμούς, οι οποίοι –με εξαίρεση ίσως τον Χάνδακα– βρίσκονταν σε παρακμή τόσο οικιστικά όσο και πληθυσμιακά. Ακόμη όμως και ο Χάνδακας, η μεγαλύτερη και σημαντικότερη από τις πέντε πόλεις, στις οποίες αναφερόμαστε, βρισκόταν κατά τις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα σε αργή ανάπτυξη και ιδιαίτερα οικιστικά, όπως αποδεικνύεται από τις σοβαρές ανάγκες των φεουδαρχών για κατοικίες και άλλα κτίρια⁷. Ως

6. Οι όροι που χρησιμοποιούνται στα έγγραφα της εποχής είναι: *magna mortalitas*, *magna paupertas*, *stricta condictio*, *egestas et stricta condictio*, *debilis et stricta condictio*, *magna necessitas et paupertas*, *guera publica inter Latinos et Grecos*.

7. Το 1236, για παράδειγμα, ο φεουδάρχης Francesco de Tedaldo παρουσίαστικε ενώπιον των αρχών και διαμαρτυρήθηκε ότι το οικοπέδο που διέθετε εντός της πόλης του Χάνδακα ήταν πολύ μικρό και χωρίς κατοικία, όπως θα έπρεπε. Οι αρχές, αφού διαπίστωσαν την αλήθεια όσων υποστήριζε, αύξησαν την επιφάνεια του οικοπέδου του προσθέτοντας γη από τα γειτονικά οικοπέδα (Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Sexterii Dorsoduri. 1227-1418*, 2 τ., Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2004, αρ. 115). Πρόκειται για μια από τις πολλές ανάλογες περιπτώσεις, οι οποίες αποδεικνύουν, εκτός των άλλων, ότι υπήρχε ακόμη αρκετή ανοικοδόμητη γη εντός των τειχών, η οποία μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την ανέγερση κατοικιών και την κάλυψη των αναγκών των φεουδαρχών του Χάνδακα, ο αριθμός των οποίων αυξανόταν σταδιακά.

Τα αστικά κέντρα των βενετικών αποικιών

αστική κοινωνία, οι Βενετοί ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα για τις πόλεις των αποικιών τους και ο ρόλος που σχεδίασαν για αυτές απαιτούσε από τη μια ενίσχυση του πληθυσμού και από την άλλη τη δημιουργία νέων ή την ανασυγκρότηση των παλαιών βασικών υποδομών σε κάθε πόλη, οι οποίες με σειρά προτεραιότητας ήταν, πρώτα από όλα το λιμάνι, ο ναύσταθμος και τα τείχη, και στη συνέχεια, στο εσωτερικό της πόλης, η σιταποθήκη, τα δημόσια κτίρια και οι δρόμοι. Ακόμη και οι ιδιωτικές κατοικίες στα αστικά κέντρα αποτελούσαν ένα σημαντικό ζητούμενο για τις βενετικές αρχές τόσο για την κάλυψη των αναγκών του πληθυσμού όσο και για την εμφάνιση των πόλεων ή ακόμη και για την ασφάλειά τους. Το 1316, για παράδειγμα, οι μπροτοπολιτικές αρχές παραχώρησαν άδεια στον Andrea Corner να εισαγάγει οικοδομικά υλικά στον Χάνδακα με σκοπό να επισκευάσει την κατοικία του κοντά στο λιμάνι, με το χαρακτηριστικό σκεπτικό ότι «το κτίριο αυτό συνέβαλλε στην ομορφιά και την ασφάλεια της πόλης»⁸.

Όπως μπορεί εύκολα να φανταστεί κανείς, για τις βενετικές αρχές αλλά και για τους Βενετούς των αποικιών, κάθε πόλη μπορούσε να ξεπεράσει την κρίση και να ονειρεύεται την ανάπτυξη και την ασφάλεια μόνο όταν θα αποκτούσε καταρχάς ένα επαρκές λιμάνι και βέβαια την κρίσιμη μάζα πληθυσμού και τα τείχη⁹. Για τον σκοπό αυ-

8. Σύμφωνα με το έγγραφο της άδειας, *quod laborerium erit pulcritudo et securitas civitatis*. Βλ. Στυρίδων Μ. Θεοτόκης, *Αποφάσεις Μεζονος Συμβουλίου Βενετίας. 1255-1669* (Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας Α2), Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1933, σ. 82-83, αρ. 22.

9. Είναι χαρακτηριστικά από την άποψη αυτή τα επιχειρήματα των φεουδαρχών των Χανίων στην πρεσβεία τους στη Βενετία το 1302. Σύμφωνα με το σχετικό έγγραφο, «η πόλη των Χανίων θα μπορούσε να ενισχυθεί και να αναπτυχθεί μόνο χάρη στο λιμάνι και έτσι με ένα έργο θα μπορούσαν να επιτευχθούν δύο, καθώς οι πέτρες που θα εξάγονται από τη θάλασσα θα χρησιμοποιούνται για την ενίσχυση των τειχών» (*melius civitati Chanee augeri nec cresci valet quam quod portus, et poteritis dicere quod de uno servicio fiunt duo servicia, quia lapides que sunt extra muros civitatis a mare incipiuntur et terra infortitur*)· ή ακόμη ότι «στα Χανιά λείπουν κάτοικοι και αν κάτι συμβεί ο πληθυσμός δεν θα μπορεί να υπερασπιστεί την πόλη» (*paucitatem gentis Chanee quod si aliquid molesti gentis venire ad eam modo aliquot non posset defendi*) (Σ. Θεοτόκης, *Θεσπίσματα της βενετικής Γερουσίας*, ό.π., σ. 15).

Ευρωπαϊκές πόλεις σε κρίση

τό, λοιπόν, το δημόσιο ταμείο τόσο της μητρόπολης όσο (ή ίσως κυρίως) των ίδιων των αποικιών δαπάνησε χρήματα για δημόσια έργα και παραχώρησε προνόμια σε μετανάστες που θα εγκαθίσταντο στις πόλεις και τα περίχωρά τους. Για τον Χάνδακα η ανάπτυξη επιτεύχθηκε γρηγορότερα, στη διάρκεια δηλαδή του 13ου αιώνα, όχι μόνο γιατί αποτέλεσε την πρωτεύουσα μιας μεγάλης και οργανωμένης αποικίας με καλύτερες υποδομές, αλλά και γιατί όταν οι Βενετοί την κατάκτησαν, στις αρχές του 13ου αιώνα, λειτουργούσε ήδη σε κάποιο βαθμό ως πόλη. Αντίθετα, η ανάπτυξη των Χανίων, του Ρεθύμνου, της Μεθώνης και της Κορώνης συντελέστηκε γενικά κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα. Την αντιμετώπιση των προβλημάτων ανάπτυξης των πόλεων της Κρήτης κατά τον 13ο αιώνα ανέκοπταν κατά διαστήματα πολεμικά γεγονότα, όπως οι συχνές επαναστάσεις των τοπικών αρχόντων της Κρήτης ή οι καταστροφικές επιθέσεις της αντίπαλης Γένοβας¹⁰.

Η προσπάθεια που καταβλήθηκε κατά τον 13ο αιώνα για να ξεπεραστεί η κρίση και να αναπτυχθούν οι πόλεις των αποικιών απέφερε αποτελέσματα, καθώς έθεσε τουλάχιστον κάποιες στέρεες βάσεις. Για τον λόγο αυτό η ανάπτυξη δεν επηρεάστηκε ανεπανόρθωτα, αν και υπονομεύθηκε κατά τον 14ο αιώνα από φυσικά φαινόμενα και λοιμούς, αλλά και από πολιτικές και οικονομικές κρίσεις. Από τις πιο σημαντικές μη πολιτικές/οικονομικές κρίσεις που έπληξαν τις πόλεις κατά το πρώτο μισό του 14ου αιώνα υπήρξαν δύο πολύ γνωστά στην έρευνα φαινόμενα: από τη μια ο ισχυ-

10. Οι συνεχείς μεγάλες επαναστάσεις των κρητών γαιοκτημόνων και ο έλεγχος από τους ίδιους μεγάλων τμημάτων του νησιού μπορεί να μην έπλητταν άμεσα τις πόλεις, δημιουργούσαν όμως ασφυξία σε αυτές και αδυναμία επικοινωνίας των κατοίκων τους με το εσωτερικό του νησιού από όπου προμηθεύονταν τα απαραίτητα δημητριακά ή άλλα τρόφιμα. Από την άλλη, η Γένοβα στη διάρκεια του 13ου αιώνα συνέχιζε να τρέφει ελπίδες για κατάληψη του νησιού και οι επιθέσεις της είχαν στόχο το πιο ευάλωτο δυτικό τμήμα της Κρήτης και την πόλη των Χανίων. Έτσι, τα Χανιά δέχθηκαν δύο καταστροφικές επιθέσεις από τους Γενουάτες το 1266 και το 1293: η πρώτη αμέσως μετά τη λήξη της επανάστασης των ετών 1261-1265 και η δεύτερη κατά τη διάρκεια της μακροχρόνιας επανάστασης του Αλέξιου Καλλέργη των ετών 1283-1299. Βλ. Χ. Γάσπαρης, *Catasticum Feudorum Crete. Catasticum Canea*, ό.π., σ. 24-27.

Τα αστικά κέντρα των βενετικών αποικιών

ρός σεισμός τα ξημερώματα της 8ης Αυγούστου 1303 και το τσουνάμι που τον ακολούθησε στον Χάνδακα και γενικότερα στην ανατολική Κρήτη, και από την άλλη ο μεγάλος λοιμός του 1347-1348, γνωστός και ως Μαύρος Θάνατος, που έπληξε όλες τις πόλεις των βενετικών αποικιών. Ενδιάμεσα –και πιο συγκεκριμένα κατά τη δεκαετία του 1340– η έκρηξη του ιδιωτικού (κυρίως των φεουδαρχών) αλλά και του δημόσιου χρέους στην Κρήτη δημιούργησε συνθήκες οικονομικής κρίσης, οι οποίες με επίκεντρο κυρίως τις πόλεις άφησαν τα ίχνη τους και στις επόμενες δεκαετίες, επιβραδύνοντας την οικονομία, αλλά και ωθώντας πολλούς κυρίως από τα μικρομεσαία στρώματα του αστικού και όχι μόνο πληθυσμού να εγκαταλείψουν το νησί για να αποφύγουν την τιμωρία. Εδώ θα περιοριστούμε στον σχολιασμό της κρίσης που επέφεραν στις πόλεις ο σεισμός του 1303 και ο λοιμός του 1348. Και τα δύο αυτά ισχυρά φαινόμενα είχαν ως αποτέλεσμα πρώτα από όλα μεγάλες πληθυσμιακές απώλειες, ενώ το πρώτο από αυτά προκάλεσε και μεγάλες καταστροφές στο δομημένο περιβάλλον, με αποτέλεσμα να ακολουθήσει μακροχρόνια δημογραφική, κοινωνική και οικονομική κρίση, η οποία έφερε σίγουρα σε δύσκολη θέση την πολιτική ηγεσία κάθε τόπου.

Ο σεισμός του 1303

Ο σεισμός της 8ης Αυγούστου άφησε πίσω του έναν κατεστραμμένο Χάνδακα, για την ανασυγκρότηση του οποίου τόσο οι τοπικές όσο και οι μητροπολιτικές αρχές κατέβαλαν μεγάλες προσπάθειες, λαμβάνοντας όχι μόνο τα αναγκαία βραχυπρόθεσμα αλλά και μακροπρόθεσμα μέτρα¹¹. Στα

11. Για τα χαρακτηριστικά του σεισμού αυτού βλ. Emanuela Guidoboni – Alberto Comastri, “The Large Earthquake of 8 August 1303 in Crete: Seismic Scenario and Tsunami in the Mediterranean Area”, *Journal of Seismology* 1 (1997), σ. 55-72. Οι παραπάνω ερευνητές σεισμολόγοι συγκέντρωσαν πολλές γραπτές μαρτυρίες, με βάση τις οποίες εκτίμησαν την ώρα, το μέγεθος και τις επιπτώσεις του σεισμού. Βλ. ακόμη Gerassimos A. Papadopoulos, *A Seismic History of Crete. The Hellenic Arc and Trench. Earthquakes and Tsunamis: 2000 BC – 2011 AD*, Οσελότος, Αθήνα 2011, σ. 117-127.

Ευρωπαϊκές πόλεις σε κρίση

έγγραφα των χρόνων που ακολούθησαν ο σεισμός αναδεικνύεται ως τομή στην ιστορία της πόλης και ως έναν βαθμό ολόκληρης της Κρήτης, με αποτέλεσμα να γίνεται αναφορά στα χρόνια πριν και μετά τον σεισμό (*ante terremotum, post terremotum, terremotu citra*)¹². Οι μαρτυρίες των εγγράφων αμέσως μετά τον σεισμό και για ένα διάστημα πολλών χρόνων μετά το γεγονός δείχνουν ότι ο σεισμός υπήρξε αφορμή για αλλαγές στην πόλη και την καθημερινότητά της. Η πόλη για μια περίπου δεκαετία υπήρξε εργοτάξιο για την επίσκευή ή και την ανέγερση δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων.

Κατά τους πρώτους μήνες μετά τον σεισμό η κυβέρνηση της Κρήτης χρησιμοποίησε κάθε διαθέσιμο μέσο για την επαναφορά της ομαλότητας και, καθώς οι ανάγκες στις υποδομές της πόλης, σε συνδυασμό και με τον σημαντικό αριθμό νεκρών, ήταν πολύ μεγάλες, ζήτησε άμεσα τη βοήθεια της μητρόπολης. Το λιμάνι της πόλης υπήρξε πύλη επικοινωνίας με τον υπόλοιπο κόσμο για τις ημέρες εκείνες, αν και εξαιτίας του τσουνάμι που προκλήθηκε θα πρέπει να είχε υποστεί σοβαρές ζημιές. Όσα σκάφη έτυχε να βρίσκονται εκεί χρησιμοποιήθηκαν από τις αρχές της πόλης είτε για την άμεση ενημέρωση της μητρόπολης είτε για τη μεταφορά αναγκαίων προϊόντων¹³. Πρώτος στόχος των αρχών ήταν η έναρξη αποκατάστασης των ζημιών και μάλιστα σε μεγάλες δημόσιες υποδομές. Έναν μήνα μετά τον σεισμό, στις 9 Σεπτεμβρίου 1303, αποφασίστηκε στη Βενετία να σταλούν 27 κτίστες και ξυλουργοί με τους βοηθούς τους, οι οποίοι

12. Σε επιστολή του δούκα της Κρήτης το 1308 σχετικά με υπόθεση αποζημιώσεων φεουδαρχών, οι οποίες ωστόσο δεν σχετίζονταν με τον σεισμό, γίνεται διαχωρισμός των χρόνων «πριν και μετά τον σεισμό» (*nec ante terremotum nec post fuit factum consilium de dando restauro*) (Σ. Θεοτόκης, *Θεσπίσματα της βενετικής Γερουσίας*, ό.π., σ. 52).

13. Στις 27 Νοεμβρίου 1303 δόθηκε παράταση μέχρι και τον επόμενο Απρίλιο από τις βενετικές αρχές στους Cristoforo Costantino, Marino Boldù και Nicolo Moro για να αποπληρώσουν μια γαλέρα που είχαν αγοράσει. Οι λόγοι παραχώρησης αυτής της παράτασης ήταν δύο: από τη μια γιατί η γαλέρα τους είχε παρακρατηθεί στην Κρήτη από τον δούκα «κατά την περίοδο του σεισμού» και από την άλλη γιατί στη συνέχεια η ίδια γαλέρα λεπλατίθηκε από Γενουάτες κοντά στη Ρόδο. Βλ. *Cassiere della bolla ducale. Grazie – Novus Liber (1299-1305)*, εκδ. Elena Favaro, Comitato per la pubblicazione delle fonti relative alla storia di Venezia, Βενετία 1962, αρ. 435.

Τα αστικά κέντρα των βενετικών αποικιών

θα μισθοδοτούνταν για έξι μήνες από το κρατικό ταμείο και ως επικεφαλής ντόπιων εργατών θα εργάζονταν σε δημόσια έργα για την ανασυγκρότηση της πόλης¹⁴. Τον ίδιο καιρό η βενετική Γερουσία έλαβε επίσης τρεις σχετικές αποφάσεις: εξουσιοδότησε τον δούκα της Κρήτης να φροντίσει για τα τείχη και τους πύργους τους, ανέλαβε να εγγυηθεί σε περίπτωση όπου εξασφαλιζόταν δάνειο 20.000 υπερπύρων για την επισκευή κατοικιών, κάστρων και πύργων, ενώ, τέλος, μείωσε στο μισό τον δασμό εισαγωγής ξυλείας στην Κρήτη για τρία χρόνια¹⁵.

Η προσπάθεια ανασυγκρότησης υπήρξε η αφορμή για την ανάδειξη σταδιακά μιας νέας μορφής της πόλης, εξαιτίας όχι μόνο των επισκευών, αλλά και της ανέγερσης νέων κτιρίων στην ίδια ή άλλη θέση. Η προσπάθεια αυτή διήρκεσε πολλά χρόνια, καθώς απαιτούνταν σημαντικοί οικονομικοί πόροι, ανθρώπινο δυναμικό και βέβαια ο ικανός χρόνος. Τέσσερα περίπου χρόνια μετά τον σεισμό φαίνεται πως στην πόλη είχαν πραγματοποιηθεί μόνο τα πλέον βασικά έργα, ενώ πολλά παρέμεναν ανολοκλήρωτα. Το 1307, λοιπόν, η βενετική Γερουσία παρότρυνε τον δούκα της Κρήτης να περιορίσει – μάλλον προσωρινά και στον βαθμό που μπορούσε– την ανάπτυξη του βούργου πιθανότατα υπέρ της εντός των τειχών πόλης¹⁶. Τον Νοέμβριο της ίδια χρονιάς το βενετικό Μεγάλο Συμβούλιο ενέκρινε δαπάνες ύψους 3.000 υπερπύρων από το δημόσιο ταμείο της Κρήτης για χαρακτηριστικά δημόσια κτίρια, όπως ήταν το δουκικό παλάτι και το παρεκκλήσι του Αγίου Μάρκου, ο ναύσταθμος και το τμήμα των τειχών με

14. Το γεγονός ότι η απόφαση ελήφθη έναν μήνα μετά τον σεισμό σημαίνει ότι τα νέα και το σχετικό αίτημα είχαν φτάσει πολύ γρήγορα στη Βενετία. Στο σχετικό έγγραφο καταγράφονται ονομαστικά τα πρόσωπα που θα ταξίδευαν στην Κρήτη για την ανακατασκευή του Χάνδακα, ο τόπος κατοικίας τους στη Βενετία και ο μισθός που θα έπαιρναν. Εκτός από τον μισθό τους, οι ίδιοι θα λάμβαναν στον Χάνδακα κάθε μέρα το φαγητό τους, καθώς και δύο *grossi* οι εργάτες και από ένα *grosso* οι μάστορες και οι βοηθοί τους. Βλ. *I libri commemoriali della republica di Venezia. Regesti*, εκδ. Riccardo Predelli, τ. 1, Βενετία 1876, σ. 30-31, αρ. 130.

15. Σ. Θεοτόκης, *Θεσπίσματα της βενετικής Γερουσίας*, ό.π., σ. 28, αρ. 10, 11, 13. Λίγο καιρό αργότερα, ο δασμός για την εισαγωγή ξυλείας στην Κρήτη καταργήθηκε τελείως για μια τριετία (στο ίδιο, σ. 30, αρ. 20).

16. Στο ίδιο, σ. 36, αρ. 2.

Ευρωπαϊκές πόλεις σε κρίση

τους πύργους τους κοντά στο λιμάνι¹⁷. Για την κατάρρευση του συγκεκριμένου τμήματος του τείχους κατά τη διάρκεια του σεισμού γίνεται σαφής αναφορά στο σχετικό έγγραφο (*pro aptandis muris et turribus existentibus circa portum, que propter terremotum ceciderant*), ενώ για τα υπόλοιπα δεν σημειώνεται κάτι ανάλογο, αν και προφανώς ο σεισμός είχε άμεση σχέση. Είναι γεγονός πάντως ότι οι δύο πιο εμβληματικοί καθολικοί ναοί της πόλης, ο καθεδρικός του Αγίου Τίτου και ο δουλκικός του Αγίου Μάρκου, είχαν πάθει σημαντικές ζημιές στον σεισμό. Η παραπάνω απόφαση του 1307 που αφορούσε, εκτός των άλλων, και τον Άγιο Μάρκο φαίνεται ότι δεν είχε κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα για την εκκλησία, γιατί δύο χρόνια αργότερα, το 1309, ο ιερέας (*primicerius*) του ναού Nicolo Barozzi ζήτησε από τις αρχές της Βενετίας τη βοήθειά τους για την επισκευή τόσο της ίδιας της εκκλησίας όσο και των ξενώνων της –και ειδικά της κατοικίας του ίδιου–, οι οποίοι είχαν καταρρεύσει στη διάρκεια του σεισμού. Τόνισε επιπλέον ότι είχε ανάγκη αυτή την οικονομική βοήθεια γιατί τα «κατάστιχα των εσόδων» του ναού είχαν χαθεί εξαιτίας του σεισμού και αδυνατούσε να εισπράξει τα οφειλόμενα. Το Μεγάλο Συμβούλιο ζήτησε από τον δούκα της Κρήτης να φροντίσει για την υπόθεση αυτή και επιπλέον να εξετάσει ειδικότερα το θέμα των χρημάτων, τα οποία είχαν δοθεί ως ειδική χάρη (*gratia*) για την αγορά ξυλείας για την επισκευή του Αγίου Μάρκου και σχετικά με τα οποία προφανώς δεν είχε γίνει μέχρι τότε καμία ενέργεια¹⁸. Σοβαρές ζημιές υπέστη και ο καθεδρικός ναός του Αγίου Τίτου, αλλά χωρίς να γνωρίζουμε το μέγεθός τους και το κατά πόσο μπορούσε αυτός να λειτουργεί. Δώδεκα χρόνια πάντως μετά τον σεισμό, το 1315 δηλαδή, ο ναός συνέχιζε να έχει ανάγκη επισκευών και για τον λόγο αυτό δόθηκε ως χάρη στον αρχιεπίσκοπο Κρήτης η άδεια να μεταφέρει από τη Βενετία ξυλεία χωρίς δασμό

17. Σ. Θεοτόκης, *Αποφάσεις Μεζονος Συμβουλίου Βενετίας*, ό.π., σ. 47-48.

18. Στο ίδιο, σ. 59, αρ. 8. Οι βενετικές αρχές ζήτησαν από τον δούκα της Κρήτης να εξετάσει, πριν από οποιαδήποτε δαπάνη, αν ήταν καθιερωμένη συνήθεια να χρηματοδοτεί το δημόσιο ταμείο της Κρήτης τη συντήρηση του Αγίου Μάρκου και των ξενώνων του, όταν τα έσοδα της εκκλησίας δεν επαρκούσαν για τον σκοπό αυτό. Αν διαπιστώσε ότι ίσχυε πράγματι από παλιά κάτι τέτοιο, τότε μπορούσε να εκταμιεύσει χρήματα.

Τα αστικά κέντρα των βενετικών αποικιών

αποκλειστικά για την επισκευή των καταστροφών «εξαιτίας του σεισμού»¹⁹.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό κτίριο, η loggia των φεουδαρχών του Χάνδακα, η οποία βρισκόταν δίπλα στο λιμάνι, είχε πιθανόν υποστεί σοβαρές ζημιές, καθώς η περιοχή αυτή της πόλης είχε πληγεί ιδιαίτερα, όπως αναφέρθηκε, τόσο από τον σεισμό όσο και από το τσουνάμι που ακολούθησε. Τα παράπονα των φεουδαρχών του Χάνδακα, το 1325, για την κατάσταση στην οποία βρισκόταν ο χώρος συνάντησής τους και το αίτημά τους να μεταφερθεί σε νέο κτίριο στην κεντρική πλατεία της πόλης ίσως να μην είναι άσχετα από τις πιθανές ζημιές που είχε υποστεί το κτίριο κατά τη διάρκεια του σεισμού είκοσι και πλέον χρόνια νωρίτερα²⁰.

Τις καταστροφές από την κατάρρευση των κτιρίων συμπλήρωσαν τη μέρα του σεισμού ή ακόμη και τις επόμενες μέρες οι πυρκαγιές που ξέσπασαν – και βέβαια οι αναπόφευκτες κλοπές και λεηλασίες. Η απώλεια κωδίκων, καταστίχων και εγγράφων, όπως για παράδειγμα εκείνα της εκκλησίας του Αγίου Μάρκου που είδαμε παραπάνω, οφειλόταν περισσότερο σε πυρκαγιά παρά σε κατάρρευση κτιρίων. Μια τέτοια σοβαρή καταστροφή, σύμφωνα με μαρτυρίες των επόμενων χρόνων, υπέστη και ένας άλλος σημαντικός δημόσιος χώρος, εκείνος της κεντρικής δουκικής γραμματείας του Χάνδακα, όπου φυλασσόταν το τοπικό αρχείο. Σε έγγραφο της βενετικής Γερουσίας, το 1308, σημειώνεται ότι υπάρχει μεγάλη δυσκολία στη διαλεύκανση μιας υπόθεσης από την Κρήτη, γιατί «μετά τον σεισμό δεν υπάρχει κανένα έγγραφο από τα χρόνια της θητείας του δούκα Ermolao Zusto» (1290-1292)²¹. Σύμφωνα επίσης με μαρτυρία του 1320, «τη μέρα εκείνη του σεισμού χάθηκαν αμέτρητα κατάστιχα και έγγραφα» (*innumerabiles quaterni et scripture fuerint amisse tempore terremotus*)²².

19. Στο ίδιο, σ. 75-76, αρ. 4.

20. Οι φεουδάρχες παραπονούνται ότι κατά τη διάρκεια του χειμώνα η loggia δέρεται από πολύ ισχυρούς ανέμους με αποτέλεσμα πολλοί από αυτούς να αρρωσταίνουν (Σ. Θεοτόκης, *Θεσπίσματα της βενετικής Γερουσίας*, ό.π., σ. 92).

21. Σύμφωνα με το έγγραφο, *nulla scriptura reperitur post terremotum de quaternis tempore domini Hermolai Iusto*. Βλ. στο ίδιο, σ. 54.

22. Ζαχαρίας Ν. Τσιριπανλής, «Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών

Ευρωπαϊκές πόλεις σε κρίση

Εκτός από τα παραπάνω δημόσια ή εμβληματικά κτίρια ο σεισμός έπληξε, όπως είναι φυσικό, και μεγάλο αριθμό εκκλησιών της πόλης του Χάνδακα και των γύρω χωριών, καθώς και ιδιωτικές κατοικίες και κτίρια. Οι πρώτες προσπάθειες μετά την καταστροφή ήταν λογικό να στραφούν στις κατοικίες που είχαν καταρρεύσει ή υποστεί σοβαρές ζημιές για να καλυφθούν οι ανάγκες στέγασης. Αυτό αποτυπώνεται σε συμβόλαιο που συντάχθηκε τρεις ακριβώς μήνες μετά τον σεισμό. Στις 5 Νοεμβρίου 1303, τέσσερις κατοικίες οι οποίες «είχαν καταρρεύσει κατά τη διάρκεια του μεγάλου κακού του σεισμού» (*pervenerunt ad ruinam in infortuna terremotus*), παραχωρήθηκαν εκ νέου από τον ιδιοκτήτη τους για τα επόμενα τέσσερα χρόνια στον ενοικιαστή τους, ο οποίος τις είχε ήδη επισκευάσει με έξοδα δικά του. Τα έξοδα αυτά υπολογίστηκαν ως ενοίκιο για αυτά τα επόμενα τέσσερα χρόνια²³. Η τραυματική εμπειρία από τον σεισμό επηρέασε ως έναν βαθμό για τα επόμενα χρόνια τις συμφωνίες ενοικίασης, πώλησης ή ανέγερσης κατοικιών, όπως μαρτυρούν σχετικοί όροι σε συμβόλαια. Έναν χρόνο μετά τον σεισμό, στις 16 Ιουλίου 1304, νοικιάστηκε για 29 χρόνια κενό οικόπεδο στην Εβραϊκή του Χάνδακα, όπου ο ενοικιαστής θα έκτιζε κατοικίες. Η συμφωνία περιέκλειε τον συνήθη όρο ότι μετά τη λήξη της ενοικίασης ο ενοικιαστής θα παρέδιδε στον ιδιοκτήτη του οικοπέδου τις κατοικίες σε άριστη κατάσταση, αλλά αυτή τη φορά είχε προστεθεί και ένας επιπλέον, ο οποίος προέβλεπε ότι αυτό δεν θα ίσχυε «σε περίπτωση όπου συνέβαινε σεισμός» (*absque periculo terremoti*)²⁴. Επρόκειτο για μια ασφαλιστική δικλείδα για τον ενοικιαστή, ο οποίος δεν έφερε καμιά ευθύνη σε μια τέτοια καταστροφή.

Τα ποσά που απαιτούνταν για την ανασυγκρότηση της

του Κοινού» (1248-1548). Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων – Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Δωδώνη, Παράρτημα 23, Ιωάννινα 1985, σφ. 15.

23. Stefano Bono. *Notaio in Candia (1303-1304)*, εκδ. Gaetano Pettenello – Simone Rauch, Βενετία 2011, σφ. 476.

24. Pietro Pizolo. *Notaio in Candia*, τ. 2, 1304-1305, εκδ. Salvatore Carbone, Βενετία 1985, σφ. 798.

Τα αστικά κέντρα των βενετικών αποικιών

πόλης τόσο εκ μέρους του δημοσίου όσο και εκ μέρους των ιδιωτών ήταν πολύ μεγάλα και αναπόφευκτα δημιούργησαν σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Οι περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες μεγάλου μέρους του πληθυσμού ποικίλων κοινωνικών και οικονομικών στρωμάτων επιβαρύνθηκαν ακόμη περισσότερο εξαιτίας της απώλειας περιουσιών που απέφεραν εισοδήματα, εργατικών χεριών (λόγω θανάτου) ή ακόμη και συσσωρευμένου ρευστού ή πολύτιμων αντικειμένων που χάθηκαν με διάφορους τρόπους. Όπως πληροφορούμαστε από έγγραφο του 1308, ο δόγης της Βενετίας, αμέσως μόλις έφτασαν στη Βενετία τα νέα για τον σεισμό στον Χάνδακα, διέταξε στον δούκα της Κρήτης την παραχώρηση πλέον μόνιμα στους ενοικιαστές τους, χωρίς αλλαγή στο ενοίκιο, όσων κατοικιών του δημοσίου ήταν νοικιασμένες για 29 χρόνια με δυνατότητα ανανέωσης. Για την εφαρμογή του σχετικού μέτρου ο τότε δούκας της Κρήτης Guido da Canal κάλεσε όλους τους ενδιαφερόμενους να δηλώσουν στο δημόσιο ταμείο τα στοιχεία τους, έτσι ώστε να προχωρήσουν οι διαδικασίες²⁵. Αυτή η σημαντική οικονομική παραχώρηση της Βενετίας επιβεβαιώνει ακόμη μια φορά τις σοβαρότατες ζημιές στις κατοικίες, τις οποίες με τον τρόπο αυτό θα αναλάμβαναν να επισκευάσουν οι μέχρι πρότινος ενοικιαστές και νυν «ιδιοκτήτες». Μια παρόμοια τακτική είδαμε παραπάνω να εφαρμόζεται και στην περίπτωση των ιδιωτικών κατοικιών που ήταν νοικιασμένες και την επισκευή των οποίων ανέλαβαν οι ενοικιαστές έναντι απαλλαγής ενοικίου για συγκεκριμένα χρόνια.

25. Οι πληροφορίες αυτές σημειώνονται σε έγγραφο που εκδόθηκε στη Βενετία το 1308 μετά από αίτηση των ευγενών Andrea και Giovanni Dandolo, γιων του Nicolo. Τα δύο αδέρφια υποστήριξαν ότι ο πατέρας τους ανήκε στην κατηγορία των ωφελούμενων από το μέτρο, αλλά τις μέρες εκείνες δεν βρισκόταν στον Χάνδακα και έτσι ανέθεσε σε έναν ντόπιο συμβολαιογράφο να δηλώσει τα στοιχεία του. Ο συμβολαιογράφος λίγο καιρό αργότερα πέθανε χωρίς να προλάβει να ολοκληρώσει τις διαδικασίες, με αποτέλεσμα να χάσουν την ευκαιρία και βέβαια την κατοικία. Τώρα πλέον, μετά τον θάνατο και του πατέρα τους, ζήτησαν από τον δόγη να αναγνωριστεί η αδικία και να πάρουν πίσω την κατοικία τους. Ο δόγης διέταξε τον δούκα της Κρήτης να εξετάσει την υπόθεση και να επιστρέψει την κατοικία στους δικαιούχους. Βλ. Archivio di Stato di Venezia, *Minor Consiglio, Lettere. Registro (1308-1310)*, 5r. Βλ. και Σ. Θεοτόκης, *Θεσπίσματα της βενετικής Γερουσίας, όπ.*, σ. 32 αρ. 34.

Ευρωπαϊκές πόλεις σε κρίση

Αν και τα παράπονα για οικονομική δυσπραγία δεν ανταποκρίνονται πάντοτε στην πραγματικότητα, πιθανότατα οι συνθήκες εκείνων των ημερών έφεραν στην επιφάνεια δυσκολίες ακόμη και σε στρώματα της τάξης των φεουδαρχών. Το 1309 ο φεουδάρχης Federico da Ragusa, σύμφωνα με δήλωση του ίδιου, διέθετε στον Χάνδακα, ως μέρος του φέουδού του, ένα κενό οικοπέδο και κατοικίες «που είχαν καταρρεύσει στον σεισμό». Εμφανίστηκε ενώπιον του δούκα της Κρήτης και δήλωσε ότι επειδή ήταν «φτωχός και δεν είχε καμιά δυνατότητα να κτίσει κατοικίες» προχώρησε σε συμφωνία με τον Angelo de Cartura, την έγκριση της οποίας ζητούσε από τις αρχές. Η συμφωνία προέβλεπε ότι ο da Ragusa θα αντάλλαζε το κενό οικοπέδο με έτοιμες κατοικίες του de Cartura, καθώς και με ένα μικρό ποσό χρημάτων, το οποίο όμως υποχρεωνόταν να επενδύσει στην επισκευή των παλαιών κατοικιών του που είχαν καταρρεύσει. Ο δούκας της Κρήτης ενέκρινε τη συμφωνία αυτή, η οποία διευκόλυνε τον «φτωχό» φεουδάρχη να αποκτήσει τους απαραίτητους χώρους κατοικίας και ταυτόχρονα επέτρεπε να διατηρηθεί η αξία του φέουδού του²⁶. Στο ίδιο κλίμα, οι άνθρωποι δήλωναν απώλειες χρημάτων ή άλλων αντικειμένων, ανεξαρτήτως του αν αυτές συνδέονταν πράγματι άμεσα με τον σεισμό. Σε εξοφλητική απόδειξη, για παράδειγμα, του Νοεμβρίου του 1304 σημειώνεται ότι από τα 40 υπέρπυρα που όφειλε κάποιος να παραδώσει ως μέρος κληροδοτήματος παρέδωσε τελικά μόνο τα 30, γιατί τα υπόλοιπα 10 «τα είχε χάσει στον σεισμό»²⁷.

Εκτός από τις υποδομές, τα δημόσια και ιδιωτικά κτίρια, μεγάλος αριθμός εκκλησιών είχε καταστραφεί ολοσχερώς ή έπαθε μεγάλες ζημιές τόσο στην πόλη του Χάνδακα όσο και στα γύρω χωριά. Στις καταθέσεις μαρτύρων κατά τη διάρκεια της έρευνας που πραγματοποίησε η κυβέρνηση της Κρήτης το 1320 σχετικά με τις εκκλησίες και τα μοναστήρια που ανήκαν στο βενετικό κράτος, οι αναφορές στον σεισμό είναι πολύ συχνές και χαρακτηριστικές. Κάποιες από αυτές τις εκκλησίες

26. Archivio di Stato di Venezia, *Duca di Candia*, b. 19, quaderno VI, 133r.

27. *Pietro Pizolo. Notaio in Candia, ό.π.*, αρ. 1017.

δεν ξανακτίστηκαν ποτέ και έμειναν μόνο τα θεμέλιά τους να τις θυμίζουν, άλλες επισκευάστηκαν, ενώ νέες εκκλησίες κτίστηκαν πλάι σε παλαιότερες ή σε διαφορετικά σημεία²⁸. Στον Χάνδακα, μαζί με τις εκκλησίες και τα μοναστήρια ανακαινίστηκαν –και σε πολλές περιπτώσεις επεκτάθηκαν– οι ξενώνες τους, οι οποίοι προορίζονταν κατά κανόνα προς εκμετάλλευσή. Σύμφωνα με μαρτυρίες του 1320, η εκκλησία της Παναγίας Πανυμνήτου στον παλιό βούργο του Χάνδακα ήταν «παλαιά εκκλησία», η οποία είχε γύρω της 5 κατοικίες, αλλά μετά τον σεισμό ανακαινίστηκε και διέθετε 47²⁹.

Η ανάγκη για αύξηση των δημόσιων δαπανών για την επίσκευή υποδομών οδήγησε αναπόφευκτα σε λιτότητα σε άλλους τομείς της ζωής της πόλης, πέραν του κατασκευαστικού. Το 1325 οι φεουδάρχες της Κρήτης διαμαρτυρήθηκαν στη Βενετία ότι μετά τον σεισμό οι αρχές επέβαλαν όλοι οι φυλακισμένοι βιλάνοι και σκλάβοι να συντηρούνται αποκλειστικά από τους κυρίους τους και όχι από χρήματα του δημοσίου ή από ελεημοσύνες, «όπως ίσχυε πριν από τον σεισμό». Η Βενετία αρνήθηκε κάθε αλλαγή και, έτσι, ένα μέτρο που είχε ληφθεί σε συνθήκες κρίσης έγινε τελικά θεσμός. Οι φράσεις στο σχετικό έγγραφο *a terremotu magno citra* και *ante magnum terremotum* ορίζουν εντέλει μια πραγματική τομή στη ζωή του τόπου³⁰.

Δεν διαθέτουμε δυστυχώς ανάλογες με τις παραπάνω μαρτυρίες για τη δυτική Κρήτη και τις πόλεις της. Οι ενδείξεις πάντως στις πηγές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπήρξαν καταστροφές και εκεί, αν και σίγουρα πολύ μικρότερες, και ότι η αντιμετώπισή τους ήταν ανάλογη με εκείνη του Χάνδακα³¹.

28. Βλ. για παράδειγμα μαρτυρίες για την ανέγερση νέων εκκλησιών στον Χάνδακα μετά τον σεισμό, όπως του Σωτήρος Χριστού που «κτίστηκε σε μια μέρα αμέσως μετά το σεισμό» προφανώς ως τάμα, της Παναγίας Περιβλεπτού ή του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου (Ζ. Τσιρπανλής, «Κατάστιχο των εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού», *ό.π.*, αρ. 135, 151, 152).

29. Στο ίδιο, αρ. 112. Βλ. παρόμοιες μαρτυρίες στο ίδιο, αρ. 122, 123, 124, 140.

30. Σ. Θεοτόκης, *Θεσπίσματα της βενετικής Γερουσίας*, *ό.π.*, σ. 87.

31. Μεταγενέστερο βενετικό χρονικό αναφέρει με ημερομηνία 28 Αυγούστου 1303 ότι το κάστρο Αποκορώνου υπέστη σοβαρές ζημιές εξαιτίας του σεισμού, αλλά δεν είχε καταρρεύσει (βλ. E. Guidoboni – A. Comastri, "The Large Earthquake of 8 August 1303", *ό.π.*, σ. 66). Επισκευές πολλά χρόνια

Ευρωπαϊκές πόλεις σε κρίση

Ο σεισμός του 1303, πάντως, αν πιστέψουμε τον βενετό χρονογράφο Lorenzo de Monacis, λίγο έλειψε να δημιουργήσει ακόμη και σοβαρά πολιτικά προβλήματα στην κυβέρνηση της Κρήτης και κατά συνέπεια στην ίδια τη Βενετία. Σύμφωνα με τον de Monacis, αμέσως μετά τον καταστροφικό σεισμό «κάποιοι άρχοντες και άλλοι πολλοί Έλληνες πλησίασαν τον Αλέξιο [Καλλέργη] λέγοντάς του ότι είναι η κατάλληλη στιγμή να εκδιώξουν τους Βενετούς από το νησί». Εκείνος, πιστός πλέον στη Βενετία μετά τη συνθήκη του 1299, εξέφρασε αρχικά τις επιφυλάξεις του και στη συνέχεια αρνήθηκε να ηγηθεί μιας εξέγερσης, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι θα ήταν καλύτερα να παραμείνουν υπό την κυριαρχία των Βενετών παρά της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, των Γενουατών ή των Καταλανών που εποφθαλιούσαν το νησί.³² Με τον τρόπο αυτόν, πάντα κατά τον de Monacis, απετράπη μια σημαντική πολιτική κρίση.

Ο «Μαύρος Θάνατος» του 1347-1348

Το μέγεθος του μεγάλου λοιμού, που έμεινε στην ιστορία ως «Μαύρος Θάνατος», και τα αποτελέσματά του στην ευρύτερη ανατολική Μεσόγειο και στην Ευρώπη είναι πολύ γνωστά: σοβαρότατη δημογραφική, κοινωνική και οικονομική κρίση σε όλες τις πόλεις. Όπως και ο σεισμός στον Χάνδακα, έτσι και ο λοιμός, σε πολύ μεγαλύτερο βέβαια βαθμό, σηματοδοτεί μια ιδιαίτερη τομή στην ιστορία της Ευρώπης γενικότερα³³. Ο λοιμός κτύπησε την Κρήτη, τη Μεθώνη και

αργότερα (1336) στα κάστρα Μυλοποτάμου, Αποκορώνου και Κισάμου δεν αποκλείεται να συνδέονται με ζημιές που είχαν υποστεί το 1303 (βλ. Σ. Θεοτόκης, *Θεσπίσματα της βενετικής Γερουσίας*, ό.π., σ. 166, αρ. 16).

32. *Laurentii de Monacis Veneti Cretae cancellarii chronicon de rebus Venetis ab U. C. ad annum MCCCCLIV*, Βενετία 1758, σ. 163-164.

33. Η βιβλιογραφία για τον «Μαύρο Θάνατο» και τις επιπτώσεις του σε διάφορους τομείς της ζωής στην Ευρώπη είναι πολύ μεγάλη, γεγονός που αποκαλύπτει το μέγεθος του φαινομένου και το ενδιαφέρον των σύγχρονων επιστημόνων πολλών ειδικοτήτων. Για μια γενική θεώρηση του φαινομένου και πλούσια βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Ole J. Benedictow, *The Black Death. 1346-1353: The Complete History*, The Boydell Press, Γούντμπριτζ 2004. Αντίθετα, η μελέτη του Μαύρου Θανάτου και ανάλογων

Τα αστικά κέντρα των βενετικών αποικιών

την Κορώνη το φθινόπωρο του 1347 και κράτησε τουλάχιστον μέχρι και τις αρχές του καλοκαιριού του επόμενου χρόνου³⁴. Οι βενετικές αρχές κατά τη διάρκεια του λοιμού προσπάθησαν να περιορίσουν τη διάδοσή του και να ανακουφίσουν τον πληθυσμό, ενώ μετά το τέλος του κατέφυγαν σε μέτρα αναζωογόνησης και προστασίας του. Τα μέτρα στόχευαν από τη μια στην προσέλκυση νέων κατοίκων, οι οποίοι θα τόνωναν εκτός των άλλων και την οικονομία, και από την άλλη στην προστασία του πληθυσμού ιδιαίτερα των πόλεων από την αισχροκέρδεια των τεχνιτών και της αγοράς λόγω έλλειψης ανταγωνισμού μετά τη μεγάλη θνησιμότητα³⁵. Επειδή ωστόσο η ανάκαμψη έρχεται κατά κανόνα αργά, τα μέτρα αυτά, όπως και στην περίπτωση του σεισμού, κατέληξαν μόνιμα ή διήρκεσαν για δεκαετίες.

Η ανοχή κάθε πόλης σε μια κρίση είναι σαφώς διαφορετική: έτσι, για παράδειγμα, ο Χάνδακας φαίνεται να σταθεροποιήθηκε γρηγορότερα, σε αντίθεση με τις υπόλοιπες πόλεις, στις οποίες τα σημάδια της κρίσης διακρίνονται για πολύ περισσότερα χρόνια. Οι πρώτες μαρτυρίες για τον λοιμό τόσο στην Κρήτη όσο και στη Μεθώνη και στην Κορώνη έρχονται από τις αρχές του 1348, όταν το φαινόμενο είχε πλέον γιγαντωθεί και οι επιπτώσεις είχαν αρχίσει να είναι μεγάλες. Οι αρχές, εξαιτίας της μεγάλης θνησιμότητας (*magna mortalitas*) σε

λοιμών στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία ή στον ελληνικό χώρο είναι περιορισμένη κυρίως λόγω έλλειψης πηγών, αντίστοιχων τουλάχιστον της δυτικής Ευρώπης. Βλ. ενδεικτικά Marie-Hélène Congourdeau, "La peste noire à Constantinople de 1348 à 1466", *Medicina nei secoli* 11/2 (1999), σ. 377-390. Κώστας Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου. 14ος-19ος αι.*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995.

34. Για τον Μαύρο Θάνατο και άλλους λοιμούς στην Κρήτη βλ. σύντομες αναφορές στα: Θεοχάρης Δετοράκης, «Η πανώλης εν Κρήτη. Συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιών της νήσου», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 21 (1970-1971), σ. 118-136 και ειδικά 120-121. Για το δημογραφικό πρόβλημα στην Κρήτη εξαιτίας του λοιμού βλ. Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη. 13ος-14ος αι.*, Αθήνα 1997, σ. 74-81.

35. Βλ. ενδεικτικά μέτρα για τον έλεγχο ημερομισθίων διαφόρων επαγγελματιών στον Χάνδακα στο Χαράλαμπος Γάσπαρης, «Οι επαγγελματίες του Χάνδακα κατά τον 14ο αιώνα. Σχέσεις με τον καταναλωτή και το κράτος», *Σύμμεκτα* 8 (1989), σ. 83-133 και ειδικά 110-114.

Ευρωπαϊκές πόλεις σε κρίση

όλα τα κοινωνικά στρώματα, τουλάχιστον μέχρι και τον Μάιο του 1348, ενδιαφέρθηκαν αρχικά για τη διασφάλιση γιατρών και την περίθαλψη ασθενών, για την ταφή των νεκρών και για την ανακοπή κατά το δυνατό της διάδοσης της ασθένειας. Από το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς το ενδιαφέρον στράφηκε στην ομαλοποίηση της ζωής και στην εξάλειψη των επιπτώσεων κυρίως στον δημογραφικό και συνεπακόλουθα στον οικονομικό τομέα. Είναι εμφανές ότι τα προβλήματα δεν λύθηκαν εύκολα και γρήγορα ακόμη και για την κρητική πρωτεύουσα, τον μεγαλύτερο δηλαδή αστικό χώρο των βενετικών αποικιών.

Ένας από τους σημαντικότερους στόχους των κατά τόπους αρχών ήταν η προσέλκυση με την παροχή προνομίων μεταναστών κάθε τύπου για εγκατάσταση τόσο στις πόλεις και τα χωριά της Κρήτης όσο και στα δύο πελοποννησιακά λιμάνια. Οι προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση άρχισαν πολύ γρήγορα, αμέσως μετά την υποχώρηση του λοιμού. Στις 12 Αυγούστου 1348, για παράδειγμα, η βενετική Γερουσία, διαπιστώνοντας ότι «χάρη στη βοήθεια του Θεού το θανατικό έχει εξαλειφθεί από την πόλη και το βούργο του Χάνδακα», αποφάσισε να δοθούν κίνητρα σε μετανάστες που θα έφθαναν στην Κρήτη για εγκατάσταση³⁶. Ένας τέτοιος στόχος πάντως δεν ήταν εύκολο να επιτευχθεί και μάλιστα σε σύντομο χρονικό διάστημα. Έτσι, δύο χρόνια μετά το τέλος του θανατικού, τον Φεβρουάριο του 1350, η κυβέρνηση της Κρήτης, γνωρίζοντας τη μεγάλη μείωση του πληθυσμού της πόλης του Ρεθύμνου και ολόκληρου του διμερίσματός του, κάλεσε όσους μετανάστες το επιθυμούσαν να κατοικήσουν εκεί με πλήρη απαλλαγή του ετήσιου τέλους³⁷. Δύο χρόνια αργότερα και τέσσερα μετά το πέρας του λοιμού, οι αρχές πάλευαν ακόμη με τις αυξημένες τιμές στο νησί, ενώ πολλά φέουδα παρέμεναν χωρίς ιδιοκτήτες ή υπεύθυνους για τη στρατιωτική υπηρεσία μετά τον θάνατο των προηγούμενων κατά τη διάρκεια του λοιμού³⁸.

36. *Venezia-Senato. Deliberazioni miste. Registro XXIV (1347-1349)*, εκδ. Ermanno Orlando, Βενετία 2007, αρ. 804.

37. *Venezia-Senato. Deliberazioni miste. Registro XXV (1349-1350)*, εκδ. Francesca Girardi, Βενετία 2006, αρ. 606.

38. Για πρώτη φορά τον Μάρτιο του 1349 οι αρχές της Κρήτης μιλούν

Τα αστικά κέντρα των βενετικών αποικιών

Οι δύο άλλες βενετικές αποικίες, οι μικρές δηλαδή πόλεις-λιμάνια της Μεθώνης και της Κορώνης, βρέθηκαν σε ακόμη δυσκολότερη θέση – και ιδιαίτερα η πρώτη. Η Μεθώνη ήταν ένα μικρό αστικό κέντρο που βρισκόταν σε αναπτυξιακή κρίση ακόμη και στη διάρκεια του πρώτου μισού του 14ου αιώνα, με αποτέλεσμα ο Μαύρος Θάνατος να την επιδεινώσει ακόμη περισσότερο. Η Βενετία, για την ενίσχυση του πληθυσμού τόσο της Μεθώνης όσο και της γειτονικής Κορώνης –και μάλιστα του βενετικού ή ευρύτερα λατινικού στοιχείου τους–, οργάνωνε κατά διαστήματα σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του 14ου αιώνα προσκλήσεις και στη συνέχεια αποστολές ομάδων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και ρόλους στον τόπο εγκατάστασής τους, των λεγόμενων «έμμισθων» (*stipendiarii*)³⁹. Ήδη κατά τη διάρκεια του λοιμού ή πιθανόν όταν άρχισε να υποχωρεί, τον Φεβρουάριο του 1348, οι μπροπολιτικές αρχές, μετά από πρόταση των τοπικών καστελάνων, οργάνωσαν από τη Βενετία προς τη Μεθώνη αποστολή εκατό προσώπων ηλικίας μεταξύ 25 και 50 ετών με τις «οικογένειές» τους, μεταξύ των οποίων δέκα τεχνιτών. Στόχος, όπως και όλων των «έμμισθων», ήταν να ενισχυθεί ο πληθυσμός με πρόσωπα που θα βοηθούσαν τόσο στην πληθυσμιακή ενίσχυση και την οικονομική ζωή της πόλης, όσο και στην ασφάλειά της, καθώς θα συμμετείχαν ταυτόχρονα και στο αμυντικό σύστημα. Το δημοσιοοικονομικό επίσης πρόβλημα της Μεθώνης, το οποίο προϋπήρχε του λοιμού, οξύνθηκε ακόμη περισσότερο. Έτσι, οι βενετικές αρχές ζήτησαν επιπλέον την οικονομική ενίσχυση του καστελάνου Μεθώνης από το δημόσιο ταμείο της γειτονι-

για φέουδα «που έχουν μείνει ορφανά εξαιτίας του θανάτου των ιδιοκτητών τους» (*Duca di Candia. Quaternus consiliorum (1340-1350)*, εκδ. Paola Ratti Vidulich, Βενετία 1976, αρ. 219). Στις 8 Μαρτίου 1352 η Γερουσία της Κρήτης έλαβε μέτρα για τον έλεγχο των ημερομισθίων, τις τιμές των αλόγων που παρέμεναν πολύ υψηλές «εξαιτίας του λοιμού των προηγούμενων χρόνων και του παρόντος πολέμου [με τη Γένοβα]» και φρόντισε για την αποτελεσματικότερη εκτέλεση των στρατιωτικών υποχρεώσεων για τα φέουδα που συνέχιζαν να έχουν πρόβλημα με τους ιδιοκτήτες τους (βλ. *Duca di Candia. Quaternus consiliorum (1350-1363)*, εκδ. Paola Ratti Vidulich, Βενετία 2007, αρ. 41, 42).

39. Για τους *stipendiarii* στη Μεθώνη και στην Κορώνη βλ. Chr. Hodgetts, *The Colonies of Coron and Modon*, ό.π., σ. 151-166 και ειδικά 158-159.

Ευρωπαϊκές πόλεις σε κρίση

κής Κορώνης, καθώς, όπως σημειώνεται στη σχετική απόφαση, «η Κορώνη διαθέτει πάντοτε οικονομικό πλεόνασμα, σε αντίθεση με τη Μεθώνη που παραμένει ελλειμματική»⁴⁰.

Το ολιγόμυνο σαρωτικό πέραςμα του λοιμού στις βενετικές αποικίες και οι επιπτώσεις του δημιούργησαν πρόβλημα ακόμη και στην πολιτική ζωή λόγω έλλειψης ή προσωρινής απουσίας αξιωματούχων και υπαλλήλων, αναβολής διοικητικών πράξεων ή άλλων δραστηριοτήτων λόγω της μεγάλης προσπάθειας αντιμετώπισης του λοιμού, ή ακόμη και έλλειψης ενδιαφερόμενων προσώπων για την υλοποίηση σχεδίων των πολιτικών αρχών. Στις αρχές Οκτωβρίου του 1347, για παράδειγμα, αναβλήθηκε «εξαιτίας του λοιμού» ο πολύ σημαντικός για τις αμυντικές ανάγκες πλειστηριασμός αγοράς και μεταφοράς αλόγων στην Κρήτη. Στα τέλη Ιουλίου του 1348, δέκα μήνες δηλαδή αργότερα, οι αρχές επανήλθαν στο θέμα με επείγοντα μάλιστα τρόπο, έτσι ώστε η προμήθεια να γίνει εγκαίρως⁴¹. Η κρίση των πόλεων –και όχι μόνο– εξαιτίας του λοιμού συνεχίστηκε για πολλά χρόνια πλάι σε μικρές ή μεγάλες κρίσεις άλλου τύπου, ενώ νέες πανδημίες μικρότερης δυναμικής κτύπησαν κατά τις επόμενες δεκαετίες τόσο την Κρήτη όσο και τη Μεθώνη και την Κορώνη.

Τα δύο παραπάνω φαινόμενα, ο σεισμός δηλαδή του 1303 και ο λοιμός του 1347-1348, έπληξαν άμεσα τον πληθυσμό των βενετικών αποικιών, ενώ ο σεισμός επέφερε επιπλέον σοβαρό κτύπημα στο δομημένο περιβάλλον και τις υποδομές. Οι επιπτώσεις αυτές οδήγησαν αλυσιδωτά σε συμπτώματα κοινωνικής και οικονομικής κρίσης, ενώ δεν άφησαν ανεπηρέαστη και την πολιτική. Ο σεισμός υπήρξε καθοριστικός κυρίως στην αρχιτεκτονική και στην πολεοδομία του Χάνδακα, ενώ ο λοιμός του 1348 στην ανθρωπογεωγραφία και στην οικονομία όλων των πόλεων. Με λίγα

40. Η σχετική απόφαση της βενετικής Γερουσίας, τόσο για την αποστολή «έμμισθων» όσο και για την οικονομική ενίσχυση της Μεθώνης, ελήφθη στις 7 Φεβρουαρίου 1348. Βλ. *Venezia-Senato. Deliberazioni miste. Registro XXIV (1347-1349), ό.π.*, αρ. 548, 552.

41. *Duca di Candia. Quaternus consiliorum, ό.π.*, αρ. 204.

Τα αστικά κέντρα των βενετικών αποικιών

λόγια, τα φαινόμενα αυτά έπληξαν τους δύο κυριότερους τομείς, για το ξεπέραςμα της κρίσης των οποίων είχε καταβληθεί μεγάλη προσπάθεια κατά τον προηγούμενο αιώνα: το δημογραφικό δηλαδή και τις υποδομές, τομείς που κατά τεκμήριο οδηγούν στην οικονομική ανάπτυξη. Η Βενετία, και στις δύο περιπτώσεις, για να ξεπεραστεί η κρίση αντέδρασε δαπανώντας χρήματα –έστω και με φειδώ– και ασκώντας μεταναστευτική πολιτική. Από την άλλη, είναι γεγονός ότι ένα αξιόλογο τμήμα του οικονομικού βάρους της ανασυγκρότησης έπεσε στα δημόσια ταμεία των ίδιων των αποικιών και των πόλεων τους, με αποτέλεσμα αυτό να δυσκολεύει περισσότερο την επιδιωκόμενη ανάκαμψη. Και ενώ οι πόλεις της Κρήτης και γενικότερα ολόκληρο το νησί ξεπερνούσε το θανατηφόρο πέραςμα του λοιμού, η πολιτική κρίση που ξέσπασε 15 χρόνια αργότερα εξαιτίας της επανάστασης των βενετών φεουδαρχών (γνωστή ως Επανάσταση του Αγίου Τίτου, 1363-1366), με επίκεντρο την πόλη του Χάνδακα και με στόχο την αυτονόμηση του νησιού, απείλησε να ανατρέψει την ισορροπία που είχε επέλθει. Η επιτυχής ωστόσο αντιμετώπιση των επαναστατών από τη Βενετία και η ανάκτηση της κυριαρχίας χάρισε κατά τις επόμενες δεκαετίες του 14ου αιώνα ομαλότερη ζωή όχι μόνο στον Χάνδακα, αλλά και στις υπόλοιπες πόλεις της Κρήτης. Έτσι, ο 15ος αιώνας, όπως αποκαλύπτει και η εκτίμηση των βενετικών αρχών που είδαμε στην αρχή για το Ρέθυμνο, βρήκε τις πόλεις πιο ισχυρές στην αντιμετώπιση των μικρών ή μεγάλων κρίσεων που αναπόφευκτα έφερε μαζί του και ο αιώνας αυτός.

Όλα τα παραπάνω μαρτυρούν ότι οι πόλεις των βενετικών αποικιών κατά τον 13ο και 14ο αιώνα βρίσκονταν πράγματι σε συνεχή κρίση ή τουλάχιστον σε σταθερά επαναλαμβανόμενες κρίσεις –όπως εξάλλου πολλές πόλεις κατά τον ύστερο μεσαίωνα–, οι οποίες είχαν ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα να ανακόπτουν κατά καιρούς την ανάπτυξή τους. Και οι κρίσεις αυτές δεν αποτελούν μια εκ των υστέρων διαπίστωση, αλλά αποτελούν βίωμα των ίδιων των ανθρώπων της εποχής, όπως διαπιστώνεται από τις πηγές μας, όσο κι αν αυτές εμπεριέχουν πάντοτε το στοιχείο της

Ευρωπαϊκές πόλεις σε κρίση

υπερβολής και της πολιτικής ρητορικής. Εντέλει, πάντως, παρά τις συνεχείς αυτές κρίσεις, η ανάπτυξη των πόλεων στις βενετικές αποικίες του ελληνικού χώρου, όπως φάνηκε ξεκάθαρα τουλάχιστον στην Κρήτη κατά τους αιώνες που ακολούθησαν, επιτεύχθηκε – και αυτό υπήρξε μια μεγάλη επιτυχία της Βενετίας.